

Letartóztatás – fogság – szabadulás

Déry Tibor életének dokumentumaiból

Nyolc évvel ezelőtt, az *Új Horizont* 1994. évi 4-5. számában vetettük fel *Emlékház vagy/és archívum* című tanulmányban egy olyan sorozat gondolatát, amely folyamatosan közzétenné Déry Tibor ismeretlen és elfeledett írásait.

A sorozatot *Déry Archívum* címmel már a következő évben sikerült elindítani a Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában (amely egyébként 1980 óta őrzi a Déry-hagyatékot). A *Lia* (1996) a *Kék üvegfigurák* (1998), a *Knockout úr útijegyzetei* (1998) című kötetei a pályakezdés, illetve a húszas és harmincas évek elbeszéléseit, verseit, a *Különös árverés* (1999) a negyvenes évek elején írt „ponyvákat” tartalmazza; a *Három asszony* (1995) a feleségekhez, a „*Liebe Mamuskám!*” (1998) pedig az édesanyához írott leveleket.

Időközben sikerült összegyűjteni és sajtó alá rendezni Déry 1945 utáni elfeledett írásait is. Kezdetben úgy véltük, hogy azok bőven beleférnek egyetlen kötetbe. Ám terjedelmük – a hagyományos művek műfajai mellett kibővülve az írószövegségi felszólalásokkal, rádió- és TV nyilatkozatokkal, interjúkkal, filmforgatókönyvekkel s nem utolsósorban a letartóztatást követő kihallgatások és a bírósági tárgyalás dokumentumaival – egyre nőtt, s végül csak három vaskos kötetben fért el. Az első, amelyben az 1945 és 1957 januárja közötti időszak írásai találhatóak *Szép elmélet fonákja* címmel nemrégén már megjelent; az 1957 februárja és 1964 közötti második, a *Sorsfordító évek X.-ben* nyomdai előkészítésén még dolgozunk, abban a reményben, hogy az év végén közzé tudjuk tenni. A harmadik, a *Barátságos pesszimizmussal* című jelenleg csak a jövő álma.

Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulója alkalmából adjuk közre a megjelenés előtt álló kötet nyitó tanulmányát és egy rövidebb írást 1957 februárjából.

Botka Ferenc

1957–1964

1956. november 4-e és következményei egyértelművé tették a forradalom mozgásterének korlátait. Az adott történelmi helyzetben az ország nem kereshetett önálló utakat: Kelet – a jaltai egyezmény megállapodásait követve – ragaszkodott kialakult befolyási övezetéhez, s ezt Nyugat sem tudta, talán nem is akarta megváltoztatni. 1956 őszén és telén csak és kizárólag a Szovjetunió szoros és közvetlen felügyelete alatt lehetett megkezdeni az élet továbbvitelét, az ország konszolidálását. A kérdés legfeljebb az lehetett: a megbukott és bosszúra éhes korábbi pártelit vagy egy korábban reformokra hajló, ám az adott helyzetben a szovjeteknek engedelmessé új gárda vezetésével. (Rákosi Mátyás szovjeteknek tett felajánkozásairól, illetve Kádár János „lehetőségeiről” I. Püskösti Árpád: *Rákosi bukása, száműzetése és halála*. Bp., 2001. 425–450., és Huszár Tibor: *Kádár János*. 1. köt. Bp., 2001. 329–348.)

A válasz közismert: Kádár Jánosnak szinte az ország egészével szembehelyezkedve kellett megkezdenie a forradalom, az ellenállás leszerelését és a termelés hétköznapi vágányokra te-

relését. Felhasználva ebben a politika legszélesebb eszköztárát – a terrortól az engedményekig. Ez utóbbiakhoz sorolhatjuk a különféle béremeléseket, a nyereségrészesedés bevezetését, a kötelező mezőgazdasági beszolgáltatások eltörlését, a felvásárlási árak növelését, a kiskereskedők és iparosok adókulcsainak mérséklését, az adók általános csökkentését, a nyugdíjak rendezését stb.

1957 elején ebből az állampolgárok s különösen az írók nem sokat éreztek. Az 1953–1957-es évek összefoglalójában jelzett – s Déry naplójában (I. *Szép elmélet fonákja*. 543–560.) részletesen felsorolt – letartóztatások, majd január 18-án az Írószövetség és két napra rá a Magyar Újságírók Országos Szövetségének felfüggesztése a kormány elnyomó szerepét állította előtérbe – a forradalom utóvédharcaiban résztvevők meghurcolásával és internálásával, a fegyveres ellenállók rögtönítélő bíróságok elé állításával és halálos ítéleteivel.

Déry elsősorban a változásoknak ezt az oldalát észlelte, már csak személyes veszélyeztettsége okán is: a január 19-én letartóztatott Háy Gyula és Zelk Zoltán közvetlen baráti köréhez tartozott, s ezért felsejlett benne, hogy rá is hasonló sors várhat. Ő azonban még ekkor is bízott nemzetközi ismertségében és abban, hogy a hatalom nem mer hozzányúlni. A fenyegető jelek azonban hamarosan megjelentek. Február 3-án a *Népszabadság* – ma már nem azonosítható álnévvel – hosszabb cikket közölt az Írószövetség december 28-i üléséről, s benne hosszan idéz Déry felszólalásából (Pesti G. László: *Írók szövetsége, ahol az irodalom kérdései már réges-rég háttérbe szorultak*), még a Londonba távozott Aczél Tamás kinti nyilatkozatainak a felelősségét is képletesen Déryre hárítva. (S a megtámadott hiába írt helyreigazító levelet a szerkesztőségbe: papirkosárba került; másolatát I. Magyar Országos Levéltár, rövidítve: MOL XX – 5 – h 65. d. 28. köt. 72.)

Nem feladatunk, hogy részletes képet adjunk az Írószövetség és a Déry elleni támadásokról, csupán jelezzük, hogy egy hét múltán új cikk követi az előbbit (Molnár Endre: *Az Írószövetség politikai tevékenységéről*. = Uo. 1957. febr. 10. 35. sz. 2.), majd megszólalnak a politikusok is: Apró Antal az MSZMP IX. kerületi aktíváján Déryt és letartóztatott társait „az ellenforradalom szálláscsinálóinak” nevezi (*Népszabadság* 1957. febr. 12. 36. sz. 2.), április 4-i beszédében Marosán György pedig egyenesen azt állítja, hogy Déry nemcsak azt érezhette (I. *Barátaim* kezdetű cikkét az előző kötetben), hogy képletesen ő húzta meg 1956 októberében a ravaszt, hanem azt is, „mintha ő verné le a vörös csillagot, ő égetné el a vörös zászlókat, ő döntené le József Attila szobrát ...” (*Népszabadság* 1957. ápr. 4. 80. sz. 3.) – S ne feledkezzünk meg az ugrásra kész – ÁVH-s múltú – belügyesekről sem, akik már készítették új letartóztatási és nyomozati terveiket (I. *Jelentés az ellenforradalom előkészítésében részt vevő szabadlábban lévő írók és költők ügyében*. MOL XX – 5 – h 67. d. 31. köt. 5–10.).

Az MSZMP Központi Bizottsága azon április 9-i ülésének küszöbén vagyunk, amely eldöntötte a magukat „politikailag kompromittált” írók – és személyesen Déry Tibor – bírósági felelősségre vonását. Bűnbakká emelve ezáltal egy értelmiségi csoportot, amivel egyrészt elterelték a figyelmet a párhuzamosan folyó – s nemegyszer halálos ítéletekkel járó – felelősségrevonásokról (I. például Gáli József és Tóth Ilona, *Eörsi István és Obersovszky Gyula s több száznyi társuk sorsát – az 1956-os Intézet által kiadott 1956 kézikönyve* forrásmű III. kötetében: *Megtörlés és emlékezés*. Bp., 1996.), másrészt megfélemlítették és megosztották magát az írótársadalmat is. Többek között azzal, hogy az októberi események hangadóinak csak egy

részét tartóztatták le, s szabadon hagyták mindazokat – elsősorban az ún. „népieket” –, akiknek együttműködésére a továbbiakban számíthattak.

A kérdés természetesen nem szűkíthető le pusztán e taktikai vonatkozásokra. A pártvezetés és személy szerint Kádár János erkölcsileg és ízlésbelileg is jobban vonzódott a nép, a parasztság életéhez kötődő írókhoz, még ha azok csak „szövevényesek” voltak is, mint a párttag „úri-fiúkhöz”, akik szembekerültek a párttal, ráadásul 1956. november 4-ét követően is. Az ellenük felhozott vádak, illetve azok retorikája azonban más összefüggésekre is rávilágítanak. Az a körülmény ugyanis, hogy – bűnbakokká kikiáltva őket – a valóságosnál jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítottak kijelentéseiknek vagy beszédeiknek, egyben arra is utal, hogy az új belügy átvette az MDP és személy szerint Rákosi Mátyás szóhasználatát, mondjuk az előző kötetben tárgyalt írói memorandum vagy Dérynek a Petőfi Körben elmondott beszéde kapcsán. Mindez egyértelműsíti, hogy „Déry és társai” pellengérré állíttatásában nagy szerepe volt azoknak a balos erőeknek, amelyeknek a támogatására az új kormány akarva-akaratlan rákényszerült. Revans- és bosszúvágygal teli személyek a letartóztatásokat követően is folytatták támadásaikat, hogy a készülő ítéletet befolyásolják. (L. például Láng Imre – feltehetően álnév – Déry személyére kihegyezett cikkét: *Egy írástudó felelősségéről* – a szektásságáról hirhedt és utóbb be is szüntetett *Magyarország* május 8-i számában, vagy ezt követően Hajdu Ferenc kioktatását: *Levél a Niki írójáról* – ugyanott június 5-én.) A kulturális szféra pártfelelőse, a Rákosiék által meghurcolt Kállai Gyula is kötelességének tartotta, hogy a pert megelőzően „az ellenforradalom szellemi előkészítői” közt emlegesse „a Déry Tiborokat, Háy Gyulákat, Tardos Tiborokat és hasonzorú társaikat”. (*Az értelmiségről és kulturális politikánkról.* = *Nép-szabadság* 1957. aug. 4. 183.sz.1.)

1957. április 20-tól, Déry letartóztatásának napjától a kötet sajtó alá rendezőjének kényszerűen kettévált a figyelme. Az országos változások visszahúzódtak – távoli háttérként – érdeklődése peremére, követve az író beszűkült szellemi-fizikai mozgásterét, amelyet a vizsgálat érdekében már-már légmentesen elszigeteltek a külvilágtól. Egyedül arra nyílt lehetősége, hogy levelekben adjon hírt magáról – feleségének és ágyban fekvő, kilencvenöt éves anyjának. S átmenetileg arra is kapott engedélyt, hogy utóbbi számára külön mesét találjon ki – egy vidéki, illetve külföldi filmforgatásról, amely hónapról hónapra megindokolta távolmaradását. (E kapcsolattartás emlékeit l. sorozatunk *Három asszony* és „*Liebe Mamuskám!*” című kötetekben, illetve egyesített német nyelvű kiadásukban – bevezetésünkkel, jegyzeteinkkel: *Gefängnisbriefe* 1957–1960. Bp., 1999. Balassi.) Más vonatkozásban az elzártság oly mértékű volt, hogy az élelmiszert és a kisebb-nagyobb használati tárgyakat tartalmazó csomagok küldése is csak a fogvatartók felügyelete, illetve közvetítése mellett vált lehetségessé. Férj és feleség első „láthatására” is csak hosszú hetek-hónapok múltán, július 10-én kerülhetett sor.

Ezalatt lényegében véve befejeződött Déry kihallgatása és vádiratának előkészítése, vagy ha úgy tetszik: szellemi megtöretése és engedelmessé tétele. E megdöbbentő átváltozás feltárása és magyarázata hosszabb tanulmányt igényelne. Kötetünk csupán a vizsgálódás nyersanyagát tudja adni, felvonultatva a jegyzőkönyvek hosszú sorát, ami önmagában is képet ad az alkalmazott vallatásról és az azt kísérő manipulációról. A folyamat a kérdezőnek a saját nézeteit elfogulatlanul és szabadon kifejtő, válaszoló egyén képével kezdődik, és annak mindent magára vállaló, kegyelemért könyörgő árnyékával végződik. Aki kétségbeesetten védekezik

tárgyalásán az „államellenes bűntény” vádja ellen (védőjétől megtudva annak súlyos következményeit), és sírva omlik össze az ítélethirdetéskor – hatvannégy évével – meghallva a kilencéves ítéletet.

E tragikus fordulat mögül csak nagyon távolról és egy-két mondatnyi terjedelemben sejlenek fel a külvilág körvonalai: a június 27–29-i pártértekezlet, amely ezt az ítéletet szorgalmazta, s amelybe talán személyes indulatok is belejátszottak (Kádár nem felejtette el, hogy Déry 1956 október végén nemet mondott a személyesen felajánlott MSZMP-tagságra, l. Kopácsi Sándor: *Életfogytiglan*. Bp., 1989. 146.); a magyar íróársadalom aláírási akciója a kormány mellett és az ENSZ vizsgálóbizottságának Magyarországra küldése ellen (ki félelemből, ki a lefogottak kegyelmében reménykedve véve át a tollat. L. Borenich Péter rádióműsorának szerkesztett változatát: *Zsarolás vagy alku? = Népszabadság* 1993. jan.23. 19.sz. 23. valamint **Eörsi István**: *Megszólal a bűnös.* = Uo. 1993. jan.30. 25.sz. 27.). De nem hagyható ki az emigránsírók által irányított és Párizsban működő Déry Bizottság mentőakciója sem, amely a tárgyalás előtt és alatt olyan világhírességeket szólaltatott meg Déry mellett, mint Albert Camus, François Mauriac, Roger Martin du Gard vagy Bertrand Russell, s amelynek ösztönzésére T. S. Eliot, Karl Jaspers és Ignazio Silone személyesen Kádár Jánosnak címezte tiltakozását (l. tanulmányunkat in *D. T. úr feleletei avagy a befejezett mondat*. Bp., 1994. 101–102.).

Nem is lett az ítéletből nagybetűs cím. A Magyar Távíratí Iroda csupán néhány soros közleményben tudatta a november 15-i napilapokban.

A pert követő 848 nap történéseiben még a korábbiaknál is élesebben elválík a börtön és a külvilág. Déry olyan hozzáférhetetlenül el van zárva a hírektől, hogy még Nagy Imre kivégzéséről (1958. június 16.) is csak hosszú hónapok múltán értesül (l. Vásárhelyi Miklós visszaemlékezéseit: in *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., 1994. 155.), s feleségével és mamájával való levelezése is alaposan megritkul. Utóbbival olyannyira, hogy Böbe maga kezd „beszámolókat” gyártani a filmforgatás párizsi, majd New York-i eseményeiről. S ő is csak 1958. február 1-jével keltezten kapja kézhez az első rabságbeli levelet; új személyes láthatásra pedig csak július 19-én kerül sor.

Időközben azonban rendezettebbé válnak Déry börtönviszonyai. A nemzetközi érdeklődésnek is köszönhetően egyszemélyes zárkához jut, a felügyelőségen keresztül csomagokat s bennük könyveket kaphat. Megengedik számára az írást is. Napirendjét viszonylagos szabadsággal alakíthatja ki. Külső változásokat legfeljebb „költöztetése” hoznak. 1958. május 9-én átszállítják a Belügyminisztérium Fő utca 70–80. szám alatti vizsgálati osztályáról a Kozma utca 13-ba, a közönségesen Gyűjtőfogházként ismert Budapesti Országos Börtönbe, ahonnan egy év múlva, 1959. május 13-án egy túlbuzgó intézkedés a többi „ötvenhatossal” együtt átírányítja a hírhedt Márianosztrára. A változás testileg erősen megviselte az ekkor már hatvanhat éves író, kiújultak korábbi klausztrófóbiás és egyéb panaszai, amelyek hírére nemcsak felesége, de számos írótársa is közbenjárt. Júliusban kórházba utalják és a kivizsgálást követően áthelyezik a váci országos börtönbe. – Kilenc hónap múltán, 1960. április 1-jén innen szabadul. Kegyelemmel.

Ez a fordulat természetesen szoros összefüggésben van a kormány egyre engedékenyebb politikájával, s azzal, hogy ennek köszönhetően jelentős lépésekkel haladt előre az ország konszolidációja. Az állampolgárok fokozatosan érzékelték azokat az anyagi természetű könnyíté-

seket, amelyekről már szoltunk. Ugyanakkor azt is tapasztalhatták, hogy az elnyomás nem a társadalom egésze, hanem csak az egyre fogyó forradalomparti kisebbség ellen irányul. Az enyhüléshez az is hozzájárult, hogy a vezetésből kiszorultak a Rákosi kormányzásában leszerepelt nevek, helyüket hazai – s nagyrészt korábban bebörtönzött – kommunisták váltották fel, akik a szocializmus valamiféle békésebb és emberibb formájának megvalósítását ígérték. Felélevenítve például a Nagy Imre által támogatott Hazafias Népfront mozgalmát, szorgalmazva az egyházakkal való megegyezést és a korábbinál szabadabb vallásgyakorlatot, ismét ünnepé emelve például karácsony másnapját. (Az ötvenes évek végének egyetlen konfrontációja a termelészövetkezetek szervezése volt.) Az irodalmi élet normalizálása is napirendre került. Már 1957-ben megindult az *Irodalmi Újság* utódja, az *Élet és Irodalom*, majd a *Kortárs* és az 1956-ban egy számot megért *Nagyvilág*. Az érdemi elmozdulás azonban akkor következett be, amikor a kulturális vezetés a balos írók visszaszorításával (és orgánumuk, a *Magyarország* beszüntetésével) tudomására adta az írórtársadalomnak, hogy az irodalom egészével számol. 1959. szeptember 25-én újjáalakítják – a Déry letartóztatása után betiltott – Írószövetséget, s ezt követően sorra szólaltak meg a hallgatásra ítélték vagy abba burkolózók, mint például Ottlik Géza, Weöres Sándor, Vas István és Illyés Gyula. (Megjegyezve, hogy egy részük, így Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes már 1957-ben megjelenhetett.)

Déry szabadon bocsátása egyértelműen a megbékélésnek ezzel a szűkebb és tágabb folyamatával függ össze, amikor is az Elnöki Tanács közkegyelemben részesítette a hat évet meg nem haladó büntetést kapott forradalmárokat, feloszlatta az internálótáborokat és megszüntette az internálás egész intézményét. Déry és Donáth Ferenc, akiknek magasabb volt a büntetése, egyéni kegyelemben részesült. (Ehhez talán az is hozzájárult, hogy egy évvel korábban, amikor az író Márrianosztrára vitték, ismét felcsapott a nemzetközi tiltakozás, amelynek hullámai egészen Hruscsovig eljutottak, I. Faludy György visszaemlékezését: in *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., 1994. 36–37.)

Mint láhattuk, Déry már a vizsgálat ideje alatt engedélyt kapott az írásra, ami bizonyos mértékig kiváltságnak számított. Bár a kérdés erősen kétoldalú: a figyelem középpontjában álló író „jöltartása” magának a börtönigazgatóságnak is érdeke volt, s ehhez hatásos eszköznek bizonyult a rendszeres alkotómunka biztosítása. Szó szerint „négy fal között”, a szabadonlét társadalmi kötelezettségeinek teljes hiányában, Déry ilyenformán szinte korlátlan időt szánhatott a fogalmazásra.

Szóljunk elsőként a levelekről: a mamának írottokról és a feleségnek címzettekről. A mama megnyugtatóra kigondolt keret a mátrai, majd földközi-tengeri filmforgatásról – ma már közismert, hála a *Két asszony* című novellának és az annak alapján készült *Szerelmem* című filmnek. A Böbének írottak kevésbé látványosak, de tartalmukban messze többet adnak, mint a fiú szeretet tapintatból készült története. Bepillantást engednek az író érzelmi világába, egy időskori szerelem mélyrétegeibe, ahol már nemcsak, s talán nem is elsősorban szerelemről volt szó. „Lelkileg egyre nehezebben viselem el a fogságot – olvashatjuk például az egyik levélben –, a remény tartja bennem a lelket. Nagyon vágyódom utánad, édes egyetlenem, szerelmem, tartogatom magam számodra, nagyon szeretlek, utolsó vigaszom vagy.” (*Három asszony*. CXXI.) „[Leveleiből] táplálkozom – írja másutt –, szívom az élethez szükséges reményt ... s melengetem magam azzal a tudattal, hogy még van, aki szeret s egészen az enyém

...Magányos ember vagyok, de ezt a dupla magányt, azt, amelyet a börtön is megtetéz, nem bírtam volna ki nélkülöd.” (Uo. CXXVIII.) Irodalomtörténetírásunk még adós ezeknek az írásoknak érdemi elemzésével, amely egyrészt elhelyezné őket a magyar szerelmes levelek csilgképében, másrészt – az irodalmi vonatkozásokon túlmenően – felfedné azt a szerepet is, amelyet a teljesen magára maradt ember (1958. június 5-én Déry anyját is elvesztette) lelki egyensúlyának kialakításában és megtartásában játszott.

S bár látszólag elvezet a művektől, röviden ki kell térnünk a börtönbe juttatott könyvekre is. A Böbe leveleihez mellékelte listák, amelyek e könyveket kísérték, megközelítőleg kétszáz kötetről adnak számot. Mindez nemcsak azt vonultatja fel, hogy a cellában ülő mit vehetett a kezébe, hanem a hozzájuk kapcsolódó levelek révén azt is elárulja: mit, mikor *kért* és milyen *célből vett kézbe*. Melyik éppen időszerű fogalmazásához használta fel? Vagy távolabbra tekintve: évekkel később melyik cikkében vagy „hordalékában” látjuk viszont az itt felismerteket. Arról már nem is szólva, hogy miként és hogyan épült be mindez Déry gyarapodó és változó világgépébe.

A börtönben írt önálló alkotások időrendjében először az 1957 júniusában keletkezett *Leikiismeret-vizsgálatról* és a hozzá kapcsolódó *Október végén* című elbeszélésről kellene szólnunk. Ám érdemben nincs mit mondani róluk: egyértelműen a kihallgatások során kicsikart írások, amelyeknek nincs igazi alkotói hozadéka.

Az 1957 és 1958 fordulójához köthető *A magyar lány* című színdarab fogalmazásakor az író még félszemmel fogvatartóira figyelt. Ám ez már önálló kezdeményezés, s ráadásul egyfajta csakazértis indítékból fakad. Az 1934-ben, a bécsi munkásfelkelés, illetve utóvédharc eseményei közt játszódó darab ugyanis egyértelműen 1956-ra utal. A szabadság jelképévé légi-esülő főhőse, Kornis Éva egyben a magyar október szellemiségét is megjeleníti. (A színművet évekkel később *Bécs, 1934*-ként mutatta be a Nemzeti Színház, s ezen a címen szerepel az életműkiadásban is: *Színház. 553–647.*)

A magyar lány után két önéletrajzi ihletésű alkotás következik. A pontos dátumhoz nem köthető *Elbeszélés* – regénytöredék, amelynek prototípusai egyértelműen Déry családjához, ifjúkorához kötődnek. Maga a főhős is voltaképpen az író alteregójának fogható fel, különösképpen tetteiben és erkölcsi nézeteiben: a hétköznapiak közt csetlő-botló, jóindulatú nagy kamasz – egyértelműen ő, akit naivitása és tapasztalatlansága számos konfliktusba sodor. (Nem nehéz ráismerni arra a párhuzamra, amely némi áttétellel rímelt Déry 1956-os magatartására, illetve becsapottságának azokra a felhangjaira is, amelyek a per és ítélet nyomán kialakultak benne.) E töredéket kötetünkben közöljük először a maga teljes folyamatosságában.

Az *Önéletrajzi jegyzetek* keletkezését írójuk egyértelműen 1958 június végére helyezi. E feljegyzések valós tényeket, eseményeket sorakoztatnak, kötetlenül, az emlékek szabad sorjázásában, bár egészében mégis időrendet tartva. (Akár az egy évtizeddel később keletkezett *Ítélet nincs* anyaggyűjtésének is felfoghatjuk.) Szövegét – bevezetéssel és jegyzetekkel – *Börtönnapok hordaléka* címmel tettük közzé 1990-ben a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Múzsák közös kiadásában.

1958 második felében Déry megszakítja feljegyzéseit, ugyanúgy, mint az *Elbeszélés* cselekményszálát. Változatlanul él benne a számvetés szándéka, de nem elégti ki a csak saját egyéniségére, sorsára korlátozódó vizsgálódás. Az egész világgal kíván számot vetni – szem-

besítve azt eszméivel, meggyőződésével. Beidegződések nélkül, hidegen és racionálisan. Lezárva például azt a régóta húzódó legendát a Szovjetunióról, amelynek évekkel azelőtt ő is engedett. Ha csak önmagában is, de kimondva, hogy a szocializmus eszméjét ez az ország lejáratra, tönkretette; s nemcsak erkölcsileg, hanem gazdaságilag is. – De nem jutott jobb következtetésre a nyugati fogyasztói társadalommal szemben sem, úgy érzékelve, hogy annak szabadságeszménye, technikája és anyagi jóléte nem szolgálja az ember erkölcsi-szellemi kibontakozását.

Kora életterének és lehetőségeinek ez a felmérése természetesen nem ekkor pattant ki belőle; elemei már hosszú évek óta formálódtak, de a börtön és elzártsága keretet adott a készülő rendszer megfogalmazásához, s ez egybefonódott egész emberi tartásának átgondolásával. S természetesen ahhoz is, hogy megkeresse azt az irodalmi formát, amelyben mindezt kimondhatja – úgy, hogy abba ne lehessen politikailag belekötni. Eszmei „vedlése” során egyértelművé vált, hogy történetét a „valós”, a hétköznapi világ viszonylatai fölé kell emelni, egyfajta gulliveriádává, amelyet még utalásaiban is tovább kell „csavarni”: felcserélve, összekeverve a pozitívát a negatívval; ráadásul belekeverve ebbe az egyvelegbe a börtönélet élményeit is.

A *G. A. úr X.-ben* utópiájának alapkoncepciójánál vagyunk, amelynek részletezése vagy éppen kimunkálásának bemutatása nem lehet e bevezető feladata. Csupán a regény többsíkúságára szeretnénk felhívni a figyelmet, elsősorban azért, mert kritikánk időnként leegyszerűsíti. A *G. A. úr X.-ben* szemlélete, látószöge ugyanis távolról sem egysíkú. Vannak részletei, amelyekben a „negatívum” dominál, amelyben mindennek az ellenkezőjét kell értenünk, mint például X. város pazar börtönviszonyainak a bemutatásában. Ám vannak részek, lásd a mások nyakába ülő „lovasokat”, ahol az utalások közvetlenek, áttétel nélküliek. Nem szólva a „hazugságról” vagy a „pénzről” szóló előadásokról, amelyek közlésmódja egyenes és áttetsző. – A művet, amelyet kora egyetemes értelmezésének szánt, Déry 1958 őszén kezdte el (I. feleségének címzett 1958. november 26-i levelét), egész 1959-ben dolgozott rajta, s csak nem sokkal 1960-ban történt szabadulása előtt fejezte be. Olyan alkotással lépve ki a börtönből, amely világszínvonalon állt, s amelynek szellemisége párhuzamos volt a nyugati szovjetbarát írók kiábrándulásával és új számvetésével, az eurokommunizmus útkereséseivel.

Végül a börtönévekhez kapcsolódik egy további mű ötlete is, *A kiközösítőé*, amelyet Déry csak évekkel később öntött formába. Kosáry Domokos, a neves történész mondta el visszaemlékezéseiben (I. *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., 1994. 72.), hogy a Kozma utcai börtönben – Déry cellatársaként – többször is beszélgetett vele (a *G. A. úr X.-ben* írásának szüneteiben) a milánói Szent Ambrusról, aki elszánt harcot folytatott kora eretnekei, az ariánusok ellen, s Ambrus mellett annak elszánt ellenfeléről, Quintus Aurelius Symmachusról, akit viszont taszítottak az egyházatya kétes machinációi, többek között azok a tudatosan előkészített „csodák”, amelyekkel Ambrus hatásosan manipulálta gyanútlan híveit.

A korával és a szocializmussal számvetést készítő írónk Szent Ambrus tevékenységében ekkor ismerte fel annak ingerlő lehetőségét, hogy példáján bemutathasson egy olyan erőszakos mechanizmust, amely egy eszme nevében törekedett a társadalmi berendezés ideologisztikus megváltoztatására, s amely akár arra is alkalmas lehet, hogy rajta keresztül a közelmúlt, a szocializmus nevében elkövetett diktatúra természetét (előképét) érzékeltethesse.

Ez utóbbi két koncepció önmagáért beszél. 1945-höz vagy 1956-hoz viszonyítva 1960-ban egy egészen más Déryvel találjuk magunkat szembe. Gondolkodása, világszemlélete eltávolodott korábbi hitétől. Ifjúkora vonzásainak ugyan nem fordított hátat, de radikálisan elfordult az eszmék nevében cselekvő politikától. Egyfajta senkiföldjére került, ahol már csak az írás érdekelt, igaz, elsősorban azért, hogy abban kifejezésre juttassa nézeteit az emberiség nem túl biztató jövőjéről. (Viszonylag kényelmes álláspont, hiszen így nem kellett nyilatkoznia aktuális kérdésekről, s elkerülte azt is, hogy bűnbánatot mutasson 1956-os „múltjáról.”)

Az 1960-ban történt szabadulását követő évek így is eléggé bonyolultan alakultak. A körülmények felidézését néhány egészen prózai vonatkozással kell kezdenünk. Mindenekelőtt súlyosan leromlott testi állapotával, a három év alatt kialakult tizenhat kilós súlyvesztéssel, amely azonban csak a meg bomlott egyensúly látványos megnyilvánulása volt. Kivizsgálások, kúrák következtek, amelyek részletezése nem a bevezető feladata. Lényegesebb ezek anyagi háttere, ami gyakorlatilag nem létezett. Betegbiztosítása, nyugdíja nem volt Dérynek, s az írókat anyagilag támogató Irodalmi Alapnak sem volt már tagja. Írásból nem lehetett jövedelme azon egyszerű okból, hogy az állami kézben lévő lapok, folyóiratok, kiadók nem fogadták.

Az adott helyzetben arra kényszerült, hogy „helyzete, munkája és kenyérkeresete” tisztázása végett egyenesen a pártvezetéshez forduljon. S Déry – jó taktikai érzékkel – meg is célozta azt a „szintet”, Szirmai Istvánt, a Központi Bizottság titkárát, aki, illetve amely a legmagasabbnak és leghatásosabbnak ígérkezett (l. a neki írt, 1960. június 4-i keltezésű levelet a PIM Déry-hagyatékának 46. kéziratfári egységében). Az ő megbízásából a továbbiakban Köpeczi Béla, a Kiadói Főigazgatóság vezetője folytatta le azt az alkudozást, amelynek során az író lassan visszajutott az irodalmi életbe, természetesen kisebb alkuk, engedmények, kompromisszumok árán.

E visszatérés alapvető feltétele volt, hogy Déry valamiféle gesztust tegyen a kormány felé, amitől ő igencsak vonakodott, s ezért – megalázó módon – kezdetben csak fordítások elvégzésére kapott engedélyt. Ismételen arra a bérmunkára kényszerült, amelyet a harmincas és negyvenes években művelt – és megutált. Irodalomtörténetírásunk erről a kényszerpályáról nemigen szól, ezért legalább a felsorolás erejéig idézzük fel az elvégzett munkát abban a formában, ahogyan azt annak idején a *Knockout úr útijegyzetei* című kötet előszavában megtettük:

- Bonfanti, Silvia Magi: *Fény a sikátor fölött*. 1961. Európa. (Karinthy Ferenc néven.)
 Kästner, Erich: *Emil és a detektívek*. 1961. Móra.
 Hauptmann, Gerhart: *Henschel fuvaros*. 1962. Európa.
 Hemingway, Ernest: *Fiesta. A nap is felkel*. 1962. Európa.
 McCullers, Carson: *Magányos vadász a szív*. 1962. Európa.
 Balzac, Honoré de: *Gobseck*. 1963. Európa.
 Feuchtwanger, Lion: *Rókák a szőlőben*. 1963. Európa.
 Golding, William: *A legyek ura*. 1963. Európa.
 Hemingway, Ernest: *Novellák*. 1963. Európa. (Másokkal.)
 Balzac, Honoré de: *A kalandor*. 1964. Európa.
 Salacrou, Armand: *A harag éjszakái*. 1965. Európa.

Déry mindvégig gályapadnak tekintette a fordítást, s nem tudott egyetlen szerzőnek az inasául sem szegődni, mint Németh László annak idején Tolsztojnak. Bár tagadhatatlan, hogy ez a kirándulás Hemingway, McCullers vagy Golding világába – valamiképpen mégis nyomot hagyott fordítójuk kifejezésmódján.

S a munka anyagi vetülete sem volt jelentéktelen: lassan kezdett rendbe jönni a családi mérleg. Bár ehhez a folyamathoz hozzá kell számítanunk a nyugati kiadók: a németországi Fischer, az olasz Einaudi és Feltrinelli, a francia Seuil és Albin Michel – (hogy csak a fontosabbakat említsük) – korábbi vagy folyamatban lévő elszámolásait és azokat a folyóiratokat, mint például a párizsi *Preuves*, a berlini *Der Monat*, a firenzei *Il Ponte* vagy a *Les Temps Modernes*, amelyek ezekben az években sem zárkóztak el Déry közlésétől.

E nyugati elismerésnek nyilván volt valami része abban, hogy az íróval szembeni fenntartások lassan oldódtak, s 1962 szeptemberében megjelenik – közel hat évi szilencium után – *Számadás* című elbeszélése (I. életműkiadás: Theokritosz Újpesten, 2. köt. 226–264.) a viszonylag kötetlenebb szellemű *Új Írásban*. Természetesen ebben jórészt az elbeszélés 1956-os témája is közrejátszott, amelyből némi jóakarattal „bűnbánás” is kiolvasható volt – annak ellenére, hogy mondanivalója akár a perben elítélt *Barátaim* (I. *Szép elmélet fonákja* 579–581.) egyfajta parafrázisának is felfogható. Az oldódás végső és meghatározó okait ezúttal is a nagypolitikában kell megjelölnünk. Abban a felfogásban, amely az országnak viszonylagos nyugalmat ígért, s amelyet 1961 decemberében Kádár János az „aki nincs ellenünk – az velünk van” jelszóval hirdetett meg; hozzátéve ehhez az MSZMP egyensúlypolitikáját, amely – Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és más szektás vezetők kizárásával – éppen 1962 nyarán igyekezett a „balos” erőkkel háttérbe szorítani. E változásokat időközben a világpolitika is elismerte, többek között azzal, hogy 1962 őszén az Egyesült Nemzetek Szervezete levette az ún. „magyar kérdést” a napirendről. (Néhány évvel korábban még határozatlanul ítélte el a magyarországi állapotokat.)

Köteteink időrendi beosztásában kezdetben arra gondoltunk, hogy itt, 1962-ben, az író szilenciumának a feloldásakor kellene a börtönéveket lezáró korszakhatárt megvonnunk. Utóbb azonban az látszott helyesebbnek, ha azt két évvel meghosszabbítjuk. Azon egyszerű oknál fogva, hogy Déry formális rehabilitálása is csak ekkor következett be: részben külföldi utazásainak engedélyezésével, részben pedig a börtönben írt regényének a megjelenésével, illetve az ugyancsak a börtönhöz kötődő *A kiközösítő* írásának a megkezdésével.

Egyik kérdés megoldása sem volt egyszerű. 1962 őszén Déry egymást követően kapja nyugati meghívásait: először a norvég írószövetségtől az edinburghi írói fesztiválra, majd a frankfurti Fischer kiadótól az őszi könyvvásárra, amelyen bemutatták *A befejezetlen mondat* új német fordítását. A Hivatal, személy szerint Szirmai István azonban megtagadta az engedélyt, ami mögött nyilvánvalóan testületi állásfoglalás volt. Mint ahogyan ezt követően az engedély mögött is, amikor Déry ismételt Szirmaihoz fordul útlevélkérelmével (I. a már idézett PIM-hagyatékot). S érdekesen színezik az ügyet Kelen Béla, az MSZMP Budapesti Bizottsága titkárának (képletesen: a *Felelet Köpe* Bálintjának) a visszaemlékezései, aki személyesen vállalt politikai felelősséget Déry utazásáért és visszatéréseért (I. *Kortársak Déry Tiborról*. Bp., 1994. 61.). – Ez idő tájt lépett előtérbe az író védelmében Aczél György is, aki korábban igyekezett háttérben maradni. Déry naptárnoteszeinek szaporódó „Aczél” bejegyzései nemcsak

arról adnak hírt, hogy felújult korábbi kapcsolatuk, hanem vélhetően arról is, hogy a nyugati út és az író megnyilatkozásainak előkészítésében Aczél Györgynek is szerepe volt.

A közel féléves út eseményei, az író számos fellépésével, eléggé ismertek. Neve másodsor hullámmozgott végig az európai sajtóban, hiszen a vasfüggöny mögül érkezett és börtönjárt ember személyes megjelenése eleve szenzációnak számított, nem szólva a megnyilatkozásaihoz fűzött várakozásokról, amelyeknek azonban csak félig tett eleget. Fenntartotta ugyan 1956-tal kapcsolatos felfogását és elítélésének igazságtalanságát, ám nem nyilatkozott a kormány ellen. Elszigetelte magát az aktuálpolitikától, de hangsúlyozta szocialista világnézetét; hangoskodó nyilatkozat helyett saját műveit ajánlva hallgatói figyelmébe. Az adott történelmi helyzetben – ráadásul március 21-ét követően, amikor az itthon meghozott általános amnesztiáról is szót ejtett – akaratlanul is nem saját magát, hanem az országvezetést népszerűsítette.

Ennek ellenére hazai megítélése alig változott. A művelődéspolitikai tisztas távolból szemlélte külföldi sikerét, s visszhangtalanok maradtak az 1963 elején megjelent újabb elbeszélései is: a *Philemon és Baucis*, a *Két asszony*, a *Libikóka* (I. *Theokritosz Újpesten*. 2.köt. 265–277., 312–279.), s 1964 végén ismét kezdődött a huzavona – ezúttal a G.A. úr X.-ben közzététele körül. Feltételezhetően ezzel függ össze, hogy az irodalompolitika hetvenéves születésnapjáról szinte megfeledkezett. (Egyedül az *Élet és Irodalom* írt róla névtelen megemlékezést.) Mindez eléggé világosan körvonalazza a „befogadás” határait: az elítélt visszanyerte ugyan szabadságát, s már annak sincs akadálya, hogy alkosson; állampolgári mozgásában s (külföldi) megnyilatkozásaiban sem akadályozzák: kilépett az irodalompolitika „tiltott” karámból, de még mindig csak „tűrt”, aki felett elnéznek a boncok. (Ám olvasói napok alatt elkapkodják 1963-ban megjelent elbeszéléskötetét, a *Szerelem* címűt.)

Déry – a zavaró körülmények ellenére – elégedett lehet. Írásait újra közlik, s utóbbi közkinccsé válhatott az a regénye, a *G. A. úr X.-ben*, amelyet börtönévei legfontosabb termékének tartott, s amely maradéktalanul kifejezte azt a szemléletbeli és világnézeti változást, amely hetedik évtizedében bekövetkezett s pályájának zárószakaszát elindította.

Hogy mindez kompromisszumok árán ment? Az vesse rá az első követ, aki nem vette számba cselekedeteinél az adott lehetőségeket. S aki úgy tudott „alkut” kötni, hogy közben megőrizte meggyőződésének minden lényeges pontját.

*

A korról összefoglalón I. Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Bp., 2000. 399–423.; az irodalompolitika elemző áttekintése: Standeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Bp., 1996. – külön fejezetekkel Déry peréről, börtönéveiről és az irodalmi életbe való visszatéréséről.

Déry Tibor kálváriájának a felidézésében nagy segítségünkre volt a Magyar Országos Levéltár, amely teljes egészében másolatot készítettett a Magyar Népköztársaság Bírósága Népbírói Tanácsának iratanyagáról, MOL XX – 5 – h jelzet alatt egyesítve a Nagy Imre per, valamint a „kis” és „nagy” íróperek dokumentumait. (A Népbíróságon Déry pere a V–150.004 alapjelzeten szerepelt.) Ezúton is köszönetet mondunk kutatásaink támogatásáért.

Önarckép – vesztés forradalom után

Kiadatlan. – 1 f. terjedelmű német gépiratának másolata és nyersfordítása a Déry Tibor és társai periratai „operatív” (= nyomozati) anyagában: MOL XX – 5 – h 56.d. 9.köt. 101–102. (Előbbit valószínűleg a házkutatás alkalmával foglalták le.)

A Hivatal számára készült fordítás stilizált változatát adjuk.

Tárgyi és életrajzi vonatkozások: a véletlen szeszélye folytán akár kötetünk nyitó-emb-lémájának is tekinthető. Összefoglalja azt a lelkiállapotot, amely a bukást követte, s amelyben élénk rajzolódna a visszatérés rezignációjának körvonalai is – kísértetiesen előlegezve egyben a meghurcoltatás élményeire épülő világlátás új elemeit.

A szöveg hangvétele, terjedelme arra vall, hogy külső készítésre készült, talán utószó-nak a Niki olasz vagy német kiadásaihoz. Legalábbis ezt sejtetik Déry 1957-es naptár-noteszének szájkás tárgyszavai, amelyek a milánói Einaudi és a frankfurti Fischer ki-adó látogatóiról szólnak (február 6-án, 11-én, 19-én). Ám rajtuk kívül is jártak a Kre-csányi utcában – a hamburgi Ursula Schwerim (március 8.), majd később Eva Rossi, az író olasz fordítója (április 20.). Ők lettek volna a megrendelők? Nincs értelme a ta-lálgatásnak.

Már csak azért sem, mert az írással nem tudtak volna mit kezdeni – nem volt alkalmas arra, hogy egy Nyugaton ismeretlen „keleti” szerzőt bemutasson. Közel fél évszázad múlva – itt kerül méltó helyére kötetünkben. A címet utólag mi adtuk neki.

1894-ben születtem, s nem kívántam sem azt, hogy valamilyen tetszetős múltban éltem vol-na, sem hogy valamilyen bizonytalan jövőbe hatoljak előre. Amennyiben ebből azt a követ-keztetést vonnák le, hogy egyetértek a jelennel, vagy pedig ellenkezőleg, hogy az embereket menthetetlennek tartom, úgy mindkét következtetésre egyformán igennel és nemmel is tudnék válaszolni. Korszakunk lehetetlen szörnyűségei mindig lehetségesek és az emberek mindig túlélnek ezeket. Mindez az ember mellett, vagy ellene szólna? Nem keresek vigaszt a múlt tü-körképeiben, de nem merítek reményt a jövő ígéreteiből sem.

Ami az én egyéni sorsomat illeti, azt hiszem, nekem mindig, minden korszakban alkalmam lett volna arra, hogy árnyékba húzódjam. Az ember tények között él, de a tények számomra legtöbbször inkább ürügyül szolgáltak, hogy szembeforduljak velük. Életem hat évtizede alatt csak egyszer hittem azt, hogy békét köthetek az engemet körülvevő világgal; de a történelem kegyetlen iróniája hamarosan megtanított valami jobbra.

Az emberekkel való érintkezésben szelíd vagyok, és azt hiszem, hogy sokkal több a bará-tom, mint az ellenségem. Ez nem abból adódik, hogy lebecsülöm az embereket, hanem abból a belső, rend utáni sóvárgásból, amely végső soron bizonyára írói munkásságom forrása. Mindezt illúziók és keserűség nélkül véghezvinni, anélkül, hogy az ember saját magát vagy az olvasót elámitáná, talán nem túl szerény feladat annak, aki a béke után vágyódik, de anélkül, hogy azt valaha meg is találná.

Budapest, 1957. II. 28.